

ББК – 83.3(4Укр)5

Творчий портрет Бориса Грінченка

Запропонований творчий портрет своїм змістом орієнтований на чинну шкільну програму з поглибленим вивченням української літератури. Висвітлена багатогранна творча діяльність одного з найяскравіших представників українського реалізму другої половини XIX ст., проаналізовано різножанровий художній доробок письменника.

Ключові слова: культурний діяч, проза, поезія, драматургія, реалізм.

«Зроблю», – сього сахайся слова.

«Зробив», – оце потужних мова.

(Борис Грінченко)

Без сумніву перше місце в нинішню добу в цій компанії – не вже письменників, справдішніх борців за українське слово – перше місце, по кількості, по таланту, витривалій працьовитості і різnorodності інтересів духовних треба признати д. Чайченкові.

(Іван Франко)

За роком своєї появи на світ Борис Грінченко – ровесник Валуєвського циркуляру. Доля судила йому недовгий вік, однак усі прожиті роки були сповнені служіння Україні, служіння жертвовного і чесного. В українській культурі Борис Грінченко відомий як талановитий письменник, фольклорист і етнограф, критик і публіцист, знаменитий лексикограф, співробітник численних періодичних видань, упорядник літературних збірників та альманахів, видавець і педагог. Його трудове життя – саморідний особистий акт національної непокори постулатам сумнозвісного документу – доводило: українська мова була, є і буде. Тож не дивно, що Іван Франко захоплювався його феноменальною письменницькою працездатністю, наполегливістю, вірою у власні сили і сили свого народу: «...У всьому, що пише, проявляє, побіч знання мови української, також гарячу любов до України, щирий демократизм, бистре око на хиби української суспільності» [Франко 1981: 14].

Борис Дмитрович Грінченко народився 9 грудня 1863 року на хуторі Вільховий Яр поблизу села Руськи Тишки, тепер Харківського району Харківської області. Походив з дрібнопоміщицької родини, у якій розмовляли поросійськи. Рано навчившись читати, хлопець виявляє нестримний потяг до книжок. «Тарас Бульба» Миколи Гоголя і «История государства Российского»

Миколи Карамзіна, твори французьких та англійських авторів – усе цікавило малого Бориса, причому настільки, що вирішив «видати» на своєму хуторі журнал, до якого власноруч писав вірші, оповідання, статті і все, що належалося містити у справжніх журналах. У 13-річному віці Грінченко прочитав Тараса Шевченка. Потрясаюче враження від поезії «Кобзаря» мало незворотні наслідки – хлопець почав писати тільки по-українськи. Це сталося саме у той рік (1876), коли російський цар Олександр II указом, підписаним у німецькому місті Емсі, заборонив вживання української мови, друкування українських книжок, навчання дітей у школі рідною мовою, театральні вистави по-українськи і навіть підписи під нотами українською мовою! Проте, ні глузування ровесників, ні покарання з боку вчителів не змінили постанови молодого Грінченка. Борис навчався у реальній школі в Харкові, звідки на п'ятому році навчання у 1879 р. був виключений за поширення нелегальної літератури і ув'язнений. «Вовчий білет» не давав права продовжувати освіту. І Грінченко, змушений заробляти на хліб, працює канцеляристом у Харківській казенній палаті. У 1881 р. екстерном складає іспит на народного вчителя і працює за фахом у селах Введенське Зміївського повіту, Нижня Сироватка (сучасна Сумщина), Олексіївка (неподалік від нинішнього Алчевська). Праця в Олексіївській приватній школі, якою опікувалася Христина Алчевська, була найтривалішою в часі (шість років) і прикметною значними літературними здобутками молодого вчителя. Ці роки плідної педагогічної праці особливі ще й тим, що Грінченко активно виявляє свої фольклористично-етнографічні зацікавлення, збирає мовний матеріал у селянському середовищі. Усі зусилля, що ними супроводжувалася праця майбутнього письменника, виявились результативними: згодом будуть надруковані три томи «Етнографічних матеріалів» (1895, 1896, 1899), низка фольклорних збірників («Думи кобзарські» (1897), «Веселий оповідач» (1898), «Із уст народа» (1900), а також педагогічні праці, що мають велику цінність.

У працях «Народні вчителі й українська школа» (1906), «На беспросветном пути. Об украинской школе» (1906), «Яка тепер народна школа на Україні» (1896) не просто змальовано картину освіти в зросійщеній Україні. Автор обґрунтовує тезу про те, що навчання нерідною мовою «припиняє духовний розвиток народу». Грінченко був переконаний у потребі національної школи, бо з досвіду знав – лише навчання рідною мовою є великим засобом культурного розвитку.

Він підписує свої твори як власним іменем, так і псевдонімами: Василь Чайченко, П.Вартовий, І.Перекотиполе, Б.Вільхівський, Л.Яворенко та ін. Друкується переважно у галицькій періодиці – у журналах «Зоря», «Правда», «Світ», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник», у чернівецькій газеті «Буковина», в «Киевской старине», «Южных записках», а також в альманахах «Рада», «Складка», «Нива», «З-над хмар і долин», що виходили в підросійській Україні.

З 1894 року Грінченко працює в Чернігівському губернському земстві. Чернігівський період життя письменника був особливо плідним: Грінченко організовує видавництво, видруковує 45 книжок тиражем близько 200 тис. примірників. У Чернігові він видає єдину на підросійській Україні збірку поезій Павла Грабовського «Кобза» (решта – вийшли в Галичині), друкує твори Тараса

Шевченка, Євгена Гребінки, Юрія Федьковича, Леоніда Глібова, Михайла Коцюбинського. Величезним здобутком його наукової діяльності у Чернігові є виконана разом з дружиною Марією Загірньою (причому – безоплатно!) колосальна праця з упорядкування «Каталогу музею української старовини В.В.Тарновського» (1900). Переоцінити значення зробленого подружжям Грінченків – неможливо: адже вони врятували від загибелі 758 самих лише шевченківських експонатів.

У 1902 р. письменник переїздить до Києва. Бере активну участь у національно-визвольних змаганнях 1905-1907 років, засновує і очолює київську «Просвіту» (1906-1909), разом з дружиною, письменницею Марією Загірньою (дівоче прізвище – Гладиліна) укладає знаменитий «Словарь української мови» в 4-х томах, що виходить упродовж 1907-1909 років. Цю унікальну роботу було відзначено другою премією Російської Академії наук. На київський період життя Грінченка припадає його активна редакторська праця у газеті «Громадська думка» та журналі «Нова громада».

У роки реакції після революції 1905-1907 рр. Грінченко зазнає переслідувань і арешту. Переживає письменник і особисту величезну втрату – під час третього арешту гине його єдина дочка Настя (літературні псевдоніми – Сагайдачна Н., Горова Н. та ін.), мужня революціонерка, вихована в українському дусі. Невдовзі помирає малесенький онук. Так ще за життя письменника стратився увесь його родинний корінь. Усе пережите відчутно позначилося на здоров'ї письменника, що був уражений сухотами ще під час першого ув'язнення в Харкові. На позичені у батька гроші 1909 р. Борис Грінченко їде до Італії на лікування. 6 травня 1910 р. у місті Оспедалетті письменник помер. Похований у Києві на Байковому кладовищі.

Поетична спадщина Бориса Грінченка уміщена у шести збірках: «Пісні Василя Чайченка» (1884), «Під сільською стріхою» (1886), «Нові пісні і думи Василя Чайченка», «Під хмарним небом» (1893), «Пісні та думи» (1895), «Хвилини» (1903). Частина творів залишилась поза збірками. Захоплення поезією почалося у доволі ранньому віці, однак перші публікації припадають на 1881 рік. У львівському журналі «Світ» надруковано твори, що стануть програмними у всій діяльності Грінченка, – «Доки», «До праці». 18-річний поет, сповнений завзяття і віри, закликав: «Праця єдина з неволі нас вирве: / Нумо до праці, брати! / Годі лякатись! За діло святе / Сміло ми будемо йти!»

«До праці» за жанром – вірш-заклик. П'ять строф цієї поезії рясніють риторичними фігурами, в яких виразно звучить спонука до активних дій, віра у світле майбутнє, яке треба наближати невтомною щоденною працею. Вісім разів у тексті повторюється слово «праця», ставши ключовим в ідейній тенденції твору: «Дяка і шана робітникам щирим! / Сором недбалим усім!».

Тема громадянського обов'язку митця перед своїм народом хвилювала поета упродовж усього творчого життя. Символічного виразу вона дістає уже в ранній поезії «Хлібороб» (1884): «Не велике я поле зорав, / Та за плугом ніколи не спав. / Що робив, те робив я до краю, / І всю силу, що мав я і маю, / На роботу невпинную клав». Загалом громадянська лірика Бориса Грінченка («Наша доля», «У темряві», «Доки?», «До народу», «Серед поля» та ін.) відзначається

послідовною програмністю. Поет бачив життя політично безправного народу, розмірковував над його минулим та сучасним станом і з болем усвідомлював: «Не радість в житті нам судилась усім, / ми з мукою, з горем збратались» («Наша доля»).

Поезія Бориса Грінченка сповнена соціальних мотивів. У віршах поет мовить про бідність, недолю людську, сирітство, тяжке бідування незаслужено скривджених. Удова, сирота, нещасна мати – ось коло ліричних героїв, яким співчуває автор. У вірші «Шматок хліба» перед читачем постає портрет голодного хлопчика: «вся в латах свитина», «недавні ще сльози на личеньку знати», «заклякную руку хлоп'я простягає». Використання середнього роду («вхопило, припало, пішло») підсилює авторське співчуття до хлопчини і увиразнює сумну кінцівку: «Дмухнув знову вітер і здув його сльози...». Три крапки в кінці змушують читача замислитись над подальшою долею дитини: що далі? Який то шлях попереду?

Поетична тональність Бориса Грінченка зазвичай мінорна – її визначають картини життя, уважно обсервованого і добре знаного, як-от у поезії «Смутні картини» (1883): «Убогії ниви, убогії села, / Убогий, обшарпаний люд, – / Смутнії картини, смутні-невеселі, / А інших не знайдеш ти тут».

Ліричний герой переймається спостереженням, сумує, прагне забуття, на яке неможливо здобутися, бо усі епітети першої строфи («убогії, обшарпаний, смутні, невеселі») творять промовисто синонімічний ряд до слова «рідні»: «То ріднії села, то ріднії люди, / То наша Вкраїна сама...».

Двадцятирічний автор переймався долею свого народу, прагнув змін і власною працею наближав їх, як міг. Літературними авторитетами для нього були попередники і сучасники як в українській, так і російській літературі. Демократична спрямованість поезії Бориса Грінченка виявляється не тільки в її соціальній заангажованості. Сатиричні вірші виявляють ці тенденції найпромовистіше. У них Грінченко нещадно викриває псевдопатріотів («Патріот», «Українець», «Переляканий» та ін.). У вірші «Українець» (1892) сатирично змальовано образ псевдоукраїнця, який свою національність підтверджує тим, що «хвалить сало й галушки / Та ще вишиванії дома / Бере він на ніч сорочки», «і за народ в каліках-віршах / Пролив дрібних він ложку сліз». Цей герой-українець лиш напідпитку «починає слова українській вживать», бо він засів «на місце тепле» та пише накази, «щоб в шори брали мужиків». Ліричний герой іншої сатиричної поезії «Патріот», аби «пособить літературі» українській, сам komponує книжку: «Два переклади з Крилова, / З Гоголя там щось, / Ну й од себе на додаток / Так, що наверхлось: / Про Хому та хвиги-миги / Та про козаків... / Так ото карток на тридцять / Книжечку зліпив».

Наснажена таким «патріотичним» (на переконання ліричного героя) змістом книжечка потрапила у книгарні, однак не розійшлась, а присуд газетяра-рецензента був однозначний: «Книжка просто з смітника». Обурений на земляків псевдопатріот не втримується від образливої риторики: «Хай же зслизнете усі ви / Й ваші всі книжки!». Поетичне кільце (твір розпочинається і завершується рядками, у яких сказано: «двадцять літ за патріота / Я себе вважав») увиразнюється сатиричною кінцівкою: «Поки книжку українську / Сам не

написав!». Сатиричні вірші Грінченка доповнюють образну структуру його поезії. Так з'являється образ батога у вірші «Російським лібералам» (1897), спрямованому проти ліберальних балакунів: «Гучно ляскає батіг, / Але вам од бога ласка: / Він вам шкуру дав товсту, / І батіг даремно ляска».

Тематично близькою до попередніх є поезія «Маніфест», якою Борис Грінченко відгукнувся на появу царського маніфесту 17 жовтня 1905 р., згідно з яким проголошувались права і свободи російських підданців. Твір побудований у формі монологу самого царя. Позірно проста, написана традиційними катренами, в яких римуються лише 2 і 4 рядки, позбавлена вишуканих тропів і фігур, поезія «Маніфест» досягає художнього ефекту завдяки майстерно використаному засобові контрасту. Царська промова – суцільна облуда, бо кожна теза, висловлена у перших двох рядках, заперечується двома наступними: «Піддані вірні! До вас / Палаю я любов'ю... / Се для порядку, – не зо зла, – / Я злив столицю кров'ю». У такий спосіб цар декларує «усякій вірі волю», проте Синод пильнуватиме, «щоб з православія ніхто не важивсь утікати». Самодержець обіцяє волю й простому хліборобові, правда, за однієї умови: «панських земель і моїх займать йому не вільно». Вдало знайдена поетична форма якнайкраще викривала облудність царської реформи, лицемірство і пусту фразеологію документа: «Дам конституцію зате, – / Не треба буде й раю! / Самодержавія ж основ / Займать не дозволяю!».

Грінченкову творчість називають традиціоналістською. І саме нею він, разом з Михайлом Старицьким, Іваном Франком, Павлом Грабовським, зробив, на переконання дослідника його творчості Анатолія Погрібного, «внесок у розвиток своєрідної суворої естетики в українському письменстві кінця ХІХ ст. – естетики мужньої, наступальної, політично спрямованої поезії». Ранній Борис Грінченко взував на шанованих ним Миколу Некрасова та Михайла Старицького, зрілий Грінченко – прямує власним шляхом. І упродовж усього творчого шляху – «апологія праці в ім'я національного відродження» [Погрібний 1988: 220].

Грінченко усвідомлював роль перекладів рідною мовою здобутків світового мистецтва, був переконаний у їх потрібності в ім'я того таки національного відродження. Знаючи кілька мов, в міру сил, часу і таланту працював у царині перекладацтва. Українською мовою він відтворив такі твори: «Вільгельм Тель» і «Марія Стюарт» Йоганна-Фрідріха Шіллера, цикл «Північне море» Генріха Гейне, «Лісовий цар» і «Фауст» (не закінчив) Йогана-Вольфганга Гете, «Перед сходом сонця» і «Візник Геншель» Герхарта Гауптмана. Всесвітньовідоме «Серце» Едмондо де Амічіса, знаменитого італійського гуманіста Борис Грінченко теж переклав по-українськи. Його перу належать переклади творів Віктора Гюго, Даніеля Дефо, Генріка Ібсена. До антології поетичного перекладу України-Русі «Тисячоліття», упорядкованої М.Москаленком у 1995 р., Борис Грінченко увійшов перекладом Олександра Пушкіна «Чи йду майданами гучними»: «Чи йду майданами гучними, / Чи входжу я у людний храм, / Чи бенкетую з молодими, / А впину все нема думкам».

Борис Грінченко виявив себе філігранним майстром малих прозових форм, у яких письменник-реаліст художньо еволюціонував упродовж усього творчого шляху. До раннього періоду творчості належить оповідання «Без хліба» (1884).

Його фабула доволі проста: молода сім'я – Петро, Горпина і маленький син – залишилась без хліба. Сусіди, що перебувають у схожій ситуації чи напередодні такої ж, уже не позичають зерна. Дістати роботу у панів важко. Староста відмовив молодому господареві дати зерна з громадських засіків (гамазеїв). Петро вирішує украсти, однак дружина категорично не підтримує цього наміру. Їсти нічого – закінчилася навіть картопля. Груди молодої матері порожні – і дитя заходиться голодним плачем. Доведений до відчаю, всупереч дружині Горпині, Петро вночі іде до гамазеїв і краде три неповних мішки збіжжя. Але такий рятунок від голоду фатально роз'єднав молоду сім'ю: і Петра, і особливо Горпину гнітить ганебний вчинок – злодійство. Усвідомивши, що таке життя гірше від пекла, Петро іде на суд громади: він признається у скоєному і падає до ніг односельчан. Так автор висновує основний конфлікт – конфлікт людини зі своїм сумлінням. На прикладі випадку з життя героїв, поставлених в екстремальну життєву ситуацію, письменник утверджує цінність християнської заповіді «не вкради». У творі відчувається ще залежність від прози попередників, зокрема манери письма Марка Вовчка.

Тематика Грінченкових оповідань різноманітна. У них зображено українське село з його малими радощами і великими трагедіями («Без хліба», «Хата», «Грицько», «Підпал», «Украла»), змальована праця шахтарів і життя шахтарських дітей («Панько», «Батько та дочка», «Серед чужих людей»). Прикметно, що письменник був піонером цієї теми в українській літературі. Школа, діяльність сільських учителів і їх безправне становище є об'єктом письменницького аналізу в оповіданнях «Непокірний», «Екзамен». З-поміж розмаїття тем і проблем, порушених автором у жанрах малої прози, виокремлюються твори для дітей і про дітей.

Грінченко свідомо творив «лектуру для дитячого читання» (Іван Франко). Як педагог він розумів потребу тематичного і жанрового розширення меж української дитячої літератури і плідно працював у цій царині, орієнтуючись насамперед на діяльність Івана Франка та Льва Толстого. У групі оповідань, написаних власне для дітей («Олеся», «Грицько», «Кавуни», «Украла»), виразно проступає чітка зорієнтованість автора на адресата (дітей), його врахування особливостей вікового сприйняття запропонованих повчальних історій. В основу сюжету дитячих оповідань Грінченка переважно лягали конкретні життєві випадки, учасником або свідком яких був сам автор. Діти-сироти, позбавлені любові батьків і родинного затишку, живуть у жорстоких умовах суворої дійсності, донині викликаючи у юного читача біль співчуття і співпереживання («Сестриця Галя», «Украла», «Дзвоник»), захоплюючи благородством юних душ («Кавуни», «Грицько», «Ксеня»), здатністю до подвигу («Олеся») і самопожертви («Каторжна»). Цими творами Грінченко учив дітей добра і братерства.

Гуманістичні дитячі оповідання письменника перегукуються із повістю «Серце» італійця Едмондо де Амічіса (1846-1908). Твір, написаний у формі щоденника, веденого учнем, з'явився у 1886 році і приніс письменникові світову славу. Здобутки автора на педагогічній ниві, зафіксовані у художніх творах, схвилювали багатьох сучасників, серед яких був і письменник-педагог Борис Грінченко. Адже «Серце» вчило юних читачів милосердя, чесності, патріотизму,

громадянського обов'язку, кликало на боротьбу за справедливе життя. Цей твір, що став класикою світової дитячої літератури, усім своїм духом відповідав життєвим і творчим принципам українця Бориса Грінченка. Його ріднили з Амічісом і спосіб думання, і педагогічні переконання, і художні ідеї. Дитячі оповідання Грінченка, засновані на реаліях українського життя, переконують у цьому якнайпромовистіше. До того ж саме завдяки перекладові Грінченкові «Серце» стало твором для читання юних українців.

Оповідання «Олеся» (1890) неодноразово видавалося за життя автора і навіть було хрестоматійним у 20-і роки ХХ століття. Причина його успіху криється як у пізнавальному змісті твору (художнє зображення подій минулого у доступній юному читачеві формі), так і в образі юної героїні – патріотки Олесі, що силою таланту митця переростає в гуманістичний ідеал для багатьох поколінь українських дітей-читачів. Характер дівчинки Олесі формується і міцніє у спілкуванні з дідусем і названим братом Михайликом. Глибоко в дитячу душу западають героїчні перекази про славу козацьку, про любов до рідного краю і священний обов'язок боронити його, навіть ціною власного життя. Зерна дідусевої науки впали на добрий ґрунт: зустрівшись з татарами, Олеся відсилає брата у село з попередженням про ворогів, заводить у непрохідні волинські болота ординців і гине задля спасіння інших. Автор завершує оповідання, написане у формі переказу, урочистими словами діда Данила: «Кожен повинен боронити рідний край, не жалюючи життя! Дай, боже, всякому такої смерті!».

Поведінку героїв у різних життєвих обставинах зображує Борис Грінченко в оповіданнях, уважно придивляючись до психічних станів героїв, досліджуючи спонуки їхніх вчинків. Показовим у цьому сенсі є оповідання «Каторжна» (1888) – твір, що виявляє своєрідну проблемну комплексність – стик соціологічного, психологічного і етичного аспектів людського життя. А йдеться, власне, про життя дівчинки-сироти Докії. Сирітство її особливо безрадісне: після смерті матері батько приводить до хати мачуху. У портреті 7-літньої дівчинки автор акцентує понурість (дивилась «все з-під лоба» чи «у землю очі втупивши»), а у характері – запеклість («Ні пари з уст! Ні сльозинки з очей, мов їй і не болить!»). Такою зробило її сирітство, знуцання мачухи, п'яна байдужість батька і бездушність сільського оточення. А ще замість імені прізвисько, яким звали усі без винятку. Навіть ті, що пам'ятали ім'я, конче «оздоблювали» звертання епітетом – таки «ота каторжна Докія». Уже в першому абзаці твору Грінченко 6 разів уживає цього субстантивованого прикметника – каторжна.

Твір композиційно поділений на три частини. У першій змальоване гірке дитинство і безвідраднa юність Докії. Автор показує дівчинку у стосунку з іншими членами родини, зокрема з дітьми. До них горнеться спрагле любові серце, але скрізь – відмова і знуцання. Навіть півторарічного хлопчика – улюбленця Докії, її пестунчика – мачуха навчає: «Бий кулачком, кулачком її...». І зацькована, але нескорена дитина («всі були їй вороги і вона всім ворог») шукає прихистку у куща калини, що ріс у гущавині. Яких теплих і пестливих слів добирає Докія, розмовляючи з калиною, як гірко плаче «тим, що в неї не камінь у грудях був, а маленьке дитяче серденько!». Однак заповзялося життя на дівчинку,

і не давали їй продишу й одпочинку хатні: мачушині діти знайшли сховок, а мачуха під корінь зрубала єдину радість дитячу – калиновий куш.

У цій багатій зоровими образами сцені Борис Грінченко особливо тонко вловлює і відтворює психологічний стан дитини, малює дитячу розпуку у найвідчайдушніших вчинках: адже Докія цілувала руки мачушині, затуляла власним тілом останні калинові стеблини – не допомогло! Ознаки екзистенціалізму виразно проступають у цьому творі: самотність, страждання і відчай переповнюють життя героїні; оточення нав'язує їй свою волю, свою мораль; і особистість мусить протидіяти. Так, власне, і стається. Однак протест Докії, спротив «каторжної» стається дещо пізніше та має не менш сумну (у ланцюгу попередніх подій) причину. І хоч вдача не змінилась, портретна характеристика героїні, що подорослішала, увиразнюється. Сільські парубки задивлялися «на її стан високий, рівний, на її очі темні, на коси чорні, на брови...» Зауважив те все й хлопець-шахтар, що грав на вечорницях, куди мачуха послала Докію за позичкою. Він вперше заговорив до неї по-людському. І відтепліле серце потягнулося на поклик молодості – дівчина покохала щиро і віддано. Усю нерозтрачену любов свого серця віддала Докія Семенові. Так завершується друга частина твору. У третій читач довідується про підлу чоловічу зраду, цинічно «присмачену» проклятим прізвиськом «каторжна». Немов остання крапля впала у чашу терпіння людського і переповнила її. Докія зважується на помсту. Вона підпалює хату, де йдуть вечорниці. Але в останній момент згадує про маленьку симпатичну їй дівчинку Саньку – безневинне створіння, що може згоріти разом з усіма, і починає власним тілом гасити вогонь. Докія гине в страшних муках від опіків, так і не зрозумівши, чому світ був до неї такий неприхильний. Борис Грінченко завершує твір, апелюючи до читача запитанням: «За що стільки муки, горя та сліз додають людям люди, коли й так життя таке коротке і таке сумне?..»

Майстерність психолога, заявлену в оповіданні «Каторжна», Борис Грінченко на повну силу проявив у соціально-психологічній студії «Дзвоник» (1897). Об'єктом цієї студії є душа сільської дівчинки-сироти, яка потрапила в незвичні умови міського закладу для сиріт. Твір невеликий за обсягом: всього шість сторінок тексту – і ціле море духовних страждань малої Наталі. Дівчинка потрапляє до губернського сиротинця з волі добрих людей, котрі поклопоталися, аби вона після смерті матері не голодувала через п'яну байдужість та й бідність батька-каліки. Нове життя спочатку видавалось Наталі «якимись розкошами, якимись пишним, панським, трохи не царським життям». Майстерно використавши антитезу, письменник наголошує, що на зміну напівголодному існуванню прийшло життя сите, на зміну латаному-перелатаному лахміттю – сезонна одежа, спання «на голому полу» змінив сон на м'якому ліжку, батькову бійку-лайку замінив «спокійний, рівний, однаковий голос» наставниці.

Однак усі ці зовнішні зміни не покращили життя Наталі. Нове становище передбачало нові навички і знання, а їх у дівчинки не було. У душі сільської дитини, вихованої на волі, на лоні природних просторів поволі визріває протест проти духовних пут. Для неї дитячий будинок стає тюрмою, кліткою. Тут сміються з її безпорадності в користуванні ножем і виделкою при столі. Вона має клопіт з новим вбранням і потребує допомоги іншої дівчинки, аби правильно

одягнутися. Незнання «панської мови» теж робить її посміховиськом серед одноліток. А найприкріше те, що її вважають нерозумною, і цю думку поділяють як учні, так і вчителі. Добрий знавець дитячого середовища, прекрасний психолог, Борис Грінченко зауважує: «Діти часто бувають нежалісливі». Дитяча жорстокість виявляється у глумливій реакції, у прізвиськах-образах, котрі проходять своєрідну еволюцію: спочатку Наталя-«селючка», «ляпало», далі – «середа» (після того, як вона переклала «усердно занявся делом» на «у середу занявся дом») і насамкінець – «сонна середа». Ніхто не переймався тим, що творилося у душі тієї сонної середи, ніхто не хотів бачити, «як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб їх знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне». Автор підводить читача до висновку, який формулював і в педагогічних своїх працях теоретичного характеру: навчання нерідною мовою припиняє розвиток дитини, згубне для неї. Страх паралізує маленьку дівчинку, прирікає на отупіння: «Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти й повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступити, то спершу спитайся, а тоді вже ступни». Письменник уважно простежує поведінку героїні, переконливо з'ясовує кожний її крок, показує, як цькування може підвести дитину до біди. Художня деталь – дзвоник – стає символічною. Він є засобом організації казарменого способу життя, що нівелює людську особистість. Грінченко використовує прийом сну героїні, аби показати протестну реакцію дитини на нове гнітюче оточення, підкреслити її тугу за селом. У сні Наталя бачить себе разом з подругою Оксаною на зеленій луці у любій товариській розмові серед розмаїття квітів, що «всміхаються до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками». Чарівний сон розбиває звук дзвоника. В уяві зацькованої, відлюдькуватої дитини дзвоник персоніфікується, він уявляється їй живим, таким, що знає її і «навмисне так вигукує, бо хоче їй дошкулити». Як і в попередніх творах, у «Дзвонику» Борис Грінченко прагне збагнути справжні причини трагічної невлаштованості людського життя.

Самотня Наталя («Серед людей жила Наталя в самотині») не живе, вона слухає дзвоника, не може йому опиратися, «він усю волю забрав». Але не звикла до цього, вона прагне тієї волі, яку мала у своєму голодному житті на селі. Доведена внутрішніми стражданнями до відчаю, Наталя зосереджує увагу на колодязеві. Настає кульмінаційний момент: у характері героїні відбувається своєрідне зіткнення двох начал. Перше, природне, вроджене, стимулює її до протесту через самогубство, друге (прищеплене у сиротинці) наказує спитати у начальниці: «Олександро Петровно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі!» Дозволу не отримала, захворіла надовго, а видужала, щоб існувати як автомат в системі, що нищить дитячу особистість. Недарма Наталя у діалозі з обурено-здивованою вчителькою несміло пояснює: «Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися».

Оповідання «Дзвоник» належить до вершинних здобутків української дитячої літератури. І мають рацію дослідники творчості письменника,

стверджуючи, що якби він не створив більш нічого, то цей твір прославив би його як талановитого прозаїка.

Оповідання і новели Бориса Грінченка відзначаються високою художньою майстерністю, правдивістю у змалюванні життя, комплексним характером проблематики, утвердженням високих гуманістичних цінностей, глибоким психологізмом і чистотою мови.

Зміст усіх Грінченкових творів можна сформулювати словами відомого дослідника української літератури Сергія Єфремова: «Народне життя і обов'язки національної інтелігенції до народу» [Єфремов 1993: 328]. Повною мірою стосуються вони і повістей, що становлять посутню частину творчої спадщини митця. Борис Грінченко написав 5 творів цього жанру – «Сонячний промінь» (1890), «На розпутті» (1891), «Серед темної ночі» (1901), «Під тихими вербами» (1902), «Брат на брата» (1907).

Першу повість «Сонячний промінь» було написано в с. Олексіївка Катеринославської губернії, де Грінченко учителював. Її головний герой – Марко Кравченко, народолюбець, представник тієї української інтелігенції, яка готова цілковито присвятити себе служінню рідному народові. Просвіта, формування національної самосвідомості, моральне виховання народу – ось програма дій молодого студента, який волею обставин опиняється на селі, в садибі поміщика Городинського у ролі репетитора його сина. Саме на прикладі його діяльності на селі Грінченко реалізує головну ідею твору – зближення інтелігенції з народом, витворення «людей-братів» із цих двох «ворожих таборів в його ріднім краї». Характер Марка Кравченка показано не лише у складних перипетіях, що супроводжували його просвітницьку працю у степовому шахтарському селі, а й через почуття до Катерини Городинської, аристократки, дочки поміщика. І на шляху реалізації власної народолюбної програми, і на шляху до серця дівчини, котру щиро покохав, головний герой зазнає чимало розчарувань і болю. Однак і те, що вдалося йому зробити, не було марним: селяни починають по-іншому сприймати інтелігентів, усвідомлюють потребу нових знань, потребу освіти. Під впливом Маркових ідей міняється і молода панночка. Вона покидає батьківський дім, відмовляється від шлюбу з багатим, але нелюбим їй Голубовим і їде учителювати на село. В кінці твору герої поєднуються у подружжі, проте – ненадовго: Катерина помирає від сухот. Назва повісті є подвійно символічною: «сонячним променем» є знання, які щиро і переконливо несе в народ Марко Кравченко; «сонячним променем», що ненадовго, але так яскраво освітив життя головного героя, є Катерина. Вона зрікається панського середовища в ім'я єднання з народом – ідеї, котру їй прищепив Марко. Як письменник-реаліст Грінченко у повісті «Сонячний промінь» звернувся до важливої проблеми свого часу – змалював взаємини української інтелігенції з селянством, показавши особливості національно-культурного руху кінця 80-х років XIX ст. Його попередниками у цій темі були Іван Нечуй-Левицький («Хмари», «Над Чорним морем»), Панас Мирний («Лихі люди»), Михайло Старицький («Не судилося»), Олександр Кониський («Семен Жук і його родичі») та інші сучасники. Епілог повісті завершується заповітом українському інтелігентові: «Віддавати себе праці задля високої ідеї: щастя, відродження рідного народу». Так 1890 р. була

визначена «програмність» твору і вкотре потверджена «програмність» усього подвижницького життя Бориса Грінченка.

Життя українського селянства в умовах соціального і національного поневолення стало об'єктом художньої обсервації митця у повісті-дилогії «Серед темної ночі» (1901) і «Під тихими вербами» (1902). «Жахливою історією трьох братів Сивашів» назвав Сергій Єфремов цей твір, зауваживши, що вони пішли різними шляхами, але всі тією чи іншою мірою зазнали на собі «непереможного впливу всепотужних злиднів та темноти». Назви повістей символічні. Дуже виразна назва першої частини дилогії («Серед темної ночі») становить своєрідний підсумок баченого, художній синтез «смутних і невеселих» картин життя українського народу на селі. Назва другої заснована на контрасті: тиховерб'янські ідилії – це ілюзія, реальне життя сповнене тяжкої праці, оточене темнотою безпросвітності, жорстоке і несправедливе. Розпад патріархальної родини старого Пилипа Сиваша перебуває у центрі письменницької уваги упродовж усього твору. Автор реалістично описує життєві долі трьох синів – Дениса, Романа і Зінька. Рідні брати, діти одного батька й матері, під впливом обставин і оточення змінюються. Добрий хазяїн, чесний хлібороб, який вмів і хоче працювати, прагне справедливості у сімейному укладі (таким постає Денис у першій частині), перетворюється у сільського глителя. Земля і гроші йому заступають світ, розв'язують руки, заглушують остаточно почуття братерської прив'язаності. Еволюцію Дениса Грінченко малює уважно і послідовно, психологічно мотивуючи зміни, що відбуваються із добрим сином доброго селянського роду. Характер середульшого сина Сивашів – Романа – відразу засвідчує читачеві зміни, внесені солдатчиною і життям у місті. Втрата рідної мови і пошани до неї веде до інших втрат: Роман зневажає почуття чужої власності, зневажає честь роду і зрештою стає злочинцем – злодієм-конокрадом, палієм. Цим образом Грінченко застерігає: денационалізація – шлях до деморалізації людської особистості. Палітра засобів творення характеру Романа дуже широка і багато чим нагадує образи сімейної хроніки Анатолія Свидницького «Люборацькі». Образ наймолодшого з Сивашів – Зінька – символізує народження нової, чисто селянської інтелігенції, її перші кроки і великі труднощі. Зінько самостійно навчається грамоти, прагне справедливості, життя у згоді з собою і світом. Однак він стає жертвою світу, у якому багаті завжди сильніші.

Борис Грінченко показує у своєму творі, як влада землі приводить одного з персонажів повісті (Панаса Момота) до братовбивства, і досягає при цьому виняткової сили художнього зображення. Яскравість реалістичного письма Бориса Грінченка блискуче виявилася і у трагічному образі Левантини, який доповнює, увиразнює галерею представниць жіночої недолі в українській класиці. Загалом повість-дилогія Бориса Грінченка про українське село межі XIX і XX ст. відзначається продуманою композицією, переконливістю психологічного зображення характерів, глибоким розкриттям тогочасних суспільних процесів.

Художня досконалість повістєвої дилогії ставить її у ряд таких мистецьких здобутків, як твори Еміля Золя, Владислава Реймонта, Гліба Успенського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Михайла Коцюбинського.

Як і більшість його сучасників, Грінченко творив у всіх літературних родах – писав поезію, прозу, драматургію. За словами Івана Франка, «талановитий поет і повістяр, він покинув епіку задля драми, силкуючися дати нашій літературі історично-патріотичну драму вищого стилю» [Франко 1984: 514]. Історичне минуле України зображене у його творах «Степовий гість», «Серед бурі», «Ясні зорі». Другою темою, порушеною Грінченком-драматургом, було життя сучасної письменниці інтелігенції – «На громадській роботі», «Нахмарило», «Миротворці» та ін. Прикметно, що обидві ці теми належали до цензурно заборонених. Загалом невисоко поцінована, драматургічна творчість Бориса Грінченка все ж реалізувала художні завдання, свідомо поставлені її автором, – протипага етнографічній малоросійщині, інтелектуалізм, орієнтація на європейські зразки [Погрібний 1988: 223].

Значення творчості Бориса Грінченка в українській культурі є непересічним. Доля відвела йому недовгий шевченківський вік, що минув у невсипущій, безупинній праці задля рідного народу. І ця праця «робітника без одпочинку» (Іван Франко) зробила Грінченка «не тільки витвором, але й творцем свого часу» (Сергій Єфремов), справжнім Вартовим українства і національної ідеї.

Література: *Грінченко Б.Д.* Твори: В 2 т. – К., 1990. *Грінченко Б.* – *Драгоманов М.* Діалоги про українську національну справу. – К., 1994. *Денисюк І.О.* Мала проза Бориса Грінченка (нотатки про майстерність) // Українське літературознавство. – 1970. – Вип. 9. *Єфремов С.О.* Грінченко // Єфремов С.О. Літературно-критичні статті. – К., 1993. *Погрібний А.* Борис Грінченко: Нарис життя і творчості. – К., 1988. *Франко І.* Наше літературне життя в 1892 році // Збір. творів: У 50 т. – К., 1981. – Т. 29. *Франко І.* З остатніх десятиліть ХІХ в. // Збір. творів: У 50 т. – К., 1984. – Т. 41.

Опубліковано: **Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. Серія : Література : Збірник наукових праць з нагоди 60-річчя доктора філолог. наук, професора Миколи Ткачука / за ред. Поплавської Н.М. – Тернопіль : ТНПУ, 2009. – С. 78-87.**